

СРЕТЕН ПЕТКОВИЋ, Београд

ИЛУСТРАЦИЈЕ СРПСКИХ ШТАМПЕНИХ КЊИГА XV-XVII ВЕКА ИЗМЕЂУ ИСТОКА И ЗАПАДА

Најстарије српске штампане књиге настајале су у посебним историјским условима. Изузев Црнојевићевих инкунабула и оних које су се појавиле у Венецији, све остале књиге прва два столећа штампане су на тлу турске царевине,¹ чијим је границама српски народ био омеђен. Иако Турци нису прихватили штампане књиге све до почетка XVIII века,² није било формалних запрека да хришћани то чине. Али, умножавање књига на тај начин било је код покорених народа отежано најпре због општег осиромашења, а потом због нередовних веза са западним народима где се штампарство јавило и одакле би подстицаји долазили. Ипак, те неповољне околности су превазиђене, па су се између 1519. и 1566. године у српским областима на седам места, што у манастирима, што у градовима, штампале књиге.³

У много бољим условима објављене су најстарије српске књиге - инкунабуле на Цетинју током 1494. и 1495. године. Турци су већ били спремни за последњи поход на Зету, али је војвода Ђурађ Црнојевић као штедар ктитор још увек могао слободно да купи алат и папир, као и да главном штампару Макарију доведе помоћнике из Венеције.⁴ У најбољим условима радили су штампари Божидар Вуковић, његов син Вићенцо и њихови настављачи у Млецима између 1519. и 1638. године. Град у коме су стварали био је један од највећих европских штампарских средишта,⁵ па су се нова искуства лако стицала, што је била повољна околност за техничко, али и уметничко унапређивање штампарства.

---

¹ О српским штампаним књигама XV - XVII века најпотпуније: Д. Медаковић, *Графика српских штампаних књига XV-XVII века*, Београд 1958.

² Жакоб Стон, француски лекар и археолог, који је путовао у Турску 1675/1676. сасвим одређено пише: „Цео свет зна да они /Турци/ не подносе штампане књиге.” Тек када је почетком XVIII века шеих-ул-ислам издао фетву да штампање није противно шеријату, угледале су светло дана прве турске штампане књиге. Р. Самарџић, *Београд и Србија у списима француских савременика XVI-XVII век*, Београд 1961, 329, 717.

³ Књиге су у том раздобљу штампане у манастирима Рујну, Грачаници, Милешеви, Мркшиној цркви, као и у градовима Горажду, Београду и Скадру.

⁴ Д. Медаковић, нав. дело, 86-100.

⁵ Уп. каталог обимни изложбе Venezia, città del libro, Venezia 1973.

сл. 1 Цетињски октоих /5-8 глас/,
Сабор св. апостола и св. Никола,
Цетиње, 1494.

сл. 2 Празнични минеј Божицара
Вуковића, страница са
илустрацијом Јована Претече,
Венеција, 1538.

сл. 3 Празнични минеј Божицара
Вуковића, Ваведене Богородице,
Венеција, 1538.

сл. 4 Празнични минеј Божицара
Вуковића, Петозарни мученици,
Венеција, 1538.

Ти неједнаки услови настајања оставили су траг и на изгледу и особинама српских штампаних књига XV-XVII stoleћа. Чистота штампе, лепота слова, богатство у књижним украсима - иницијалима, заставама и илустрацијама - сва та својства била су на страни књига које су штампане уз подршку војводе Ђурђа Црнојевића, односно у венецијанским штампаријама српских књига. Објављиване у условима веће или мање оскудице или штедње, без подстицаја стално присутних бољих узора, штампарије у Милешевима, Горажду, Скадру или Грачаници, умножавале су доиста потребне књиге брже него што би то урадиле чак и групе преписивача, али су то могле да обаве са сасвим скромним амбицијама и резултатима. Са друге стране, књиге из цетињске штампарије, као и оне Божидара Вуковића и његових настављача, и лепотом штампе и одбором текстова и богатством графичког украса нису могле бити домашене од оновремених српских штампарија које су неочекивано нишале и брзо се гасиле у крајевима под турском влашћу.

Услови под којима су штампарије осниване и у којима су опстајале имали су пресудан значај и за бројност, карактер и стилске одлике графичког украса српских штампаних књига.

Украс у књигама које су штампане између друге и седме деценије XVI stoleћа у српским земљама под Турцима био је врло скроман. Од тринаест књига које су одштампане у Горажду, Рујну, Грачаници, Милешевима, Београду, Мркшиној цркви и Скадру једино *Цветни триод* из Мркшине цркве /1566./ краси пет илустрација⁶, а *Псалтир* манастира Милешеве из 1557. године има већи број лепих иницијала.⁷

Илустрације, заставе и иницијали у овим штампаним књигама следе традиције рукописа скоро у потпуности. Мале илустрације у *Цветном триоду* Мркшине цркве из 1566. године поштују устаљену, старинску иконографију сцена Великих празника.⁸ Чак и иконографски нова замисао Деизиса са св. Симеоном Немањом и св. Савом Српским⁹ варира много пута поновљени тип Деизиса, где су Богородица и Јован Претеча уступили места српским светитељима. Три од пет илустрација - Распеће, Вазнесење Христово и Силазак св. Духа су не само својом иконографијом, већ и начином приказивања, подређени рукописној традицији: графичке представе уоквирује са горње стране флорални украс, као неке заставе, а у Вазнесењу Христовом

⁶ Цветни триод има четири иконографски уобичајене сцене - Распеће, Силазак у ад, Вазнесење Христово и Силазак св. Духа, као и оригинални Деизис, у коме се св. Сава Српски и Симеон Српски - Немања обраћају Христу. Д. Медаковић, нав. дело, 164-169, 230-231, таб. СХХ-СХХII.

⁷ Д. Медаковић, нав. дело, 162-163, 225-227, таб. CV-CIX.

⁸ Све четири композиције Великих празника су доста сведене, али при том упрошћавању композиција није дошло ни до каквих изневеравања православне иконографије. Д. Медаковић, нав. дело, 166-169, таб. СХХI-СХХII.

⁹ Ова јединствена иконографска тема, у којој се два најугледнија српска светитеља обраћају молитвом директно Христу, инспирисана је, смело би се тврдити, једним литерарним делом - Заједничким каноном Спасу Христу, светом Симеоу и светом Сави. Аутор овог списа је Теодосије Хиландарац, а време настанка може се, мало неодређено, одредити у другу половину XIII века. У тексту се налази неколико места која сасвим одговарају графичкој представи из Цветног триода Мркшине цркве: „Симеоне богоносни и Саво свештени Христа молитве“ /песма прва/, „Сумеоне и Саво достојнохвални..... обожда у Христа молитвама нас спасите“ /песма седма/, „преподобни, Христу се цару моли те за оне што поју ваш спомен /песма седма/ et passim. Србљак 1, Београд 1970, 297, 307, 309.

чак се у горњем делу сцене приказује дивљи каранфил.¹⁰ На једној илустрацији у *Грачаничком октоиху* из 1538/1539. године са представом манастира где се књига штампала, првобитно је у доњем делу био лик митрополита новобрдског Никанора како приноси свој дар - октоих Христу или Богородици на престолу.¹¹ Такав начин обележавања донаторства био је већ познат у византијској,¹² па и српској рукописној илуминацији,¹³ па је и то био знак у којој мери су митрополит Никанор и његов штампар непознатог имена поштовали рукописне узоре.

Међу заставама које су обележавале веће целине и украшавале књиге штампане по манастирима и градовима покорене Србије велика већина следи рукописне традиције /манастири Рујан, Грачаница, Милешева, Мркшина црква, Београд/. За заставе се лако налазе аналогичне у оновременим или старијим рукописним књигама и зидним сликама.¹⁴ Изузеци су врло ретки. Када се и нађе у *Горажданском псалтиру* застава ренесансног типа, она је копија заставе са *Цетињског октоиха* глас 1-4.¹⁵ Посредно, то је сведочанство великог уважавања штампаних књига војводе Ђурђа Црнојевића и његовог типографа Макарија, а не пуко угледање на штампарске узоре у ренесансној Европи.

Угледу Црнојевића штампарије на Цетињу треба захвалити што су се и у неколико књига, објављених у Милешеву, Грачаници, Београду и Мркшиној цркви, појавили иницијали ренесансног типа у квадратним или правоугаоним оквирима.¹⁶ У књигама ових штампарија опонашала су се слова испреплетена са врежом, а у милешевским књигама чак су се у оквиру са словима уводили и ликови малих ренесансних пута.¹⁷ Међутим, и у тим књигама делом, а потпуно у оним издатим у Горажду, Рујну и Скадру, остали иницијали су управо онакви какви се сусрећу по рукописима: сачињени од преплета или са једноставним декоративним врежицама које излазе из стабла слова.¹⁸

¹⁰ Мотив дивљег каранфила је исламског порекла и у српско минијатурно сликарство продоро је у XV веку, да би се задржао све до XVIII столећа. З. Јанц, *Исламски елементи у српској књижи, Зборник Музеја примењених уметности 5*, Београд 1961, 38-39; С. Петковић, *Исламски утицај на српско сликарство у доба турске владавине, Зборник радова I конгреса Савеза друштава историчара уметности СФРЈ*, Охрид 1976, 81-82.

¹¹ О томе: С. Петковић, *Несачувани портрет новобрдског митрополита Никанора из 1538/1539. године, Старине Косова IX*

¹² У библији у Ватикану /гр.1/ из X века приказан је, на пример, сакеларијус Леон са књигом у руци пред Богородицом и Христом у сегменту неба /J. Ebersolt, *La miniature byzantine*, Paris - Bruxelles 1926, 30, pl. XXVII/ или у једном париском рукопису Националне библиотеке /Coislin 79/ из 1080 цар Никифор Вотанијат насликан је како предаје књигу Јовану Златоустом /H. Omont, *Miniatures des plus anciens manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale*, Paris 1929, pl. LXIV/. За друге примере С. Петковић, нав. дело, *passim*.

¹³ Најизразитији пример је *Четворојеванђеље* серског митрополита Јакова из 1354, данас у Британском музеју /Add. 39626/ у коме је представљен митрополит пред Христом, док се рукопис налази на пулту испред Јакова. M. Harisiadis, *Les miniatures du tétraevangile du métropolit Jacob de Serres*, Actes du XIIe congrès international d'études byzantines, Ochride, tome III, Beograd 1964, 127-128; Ch. Walter, *The Portrait of Jakov of Serres in London*. Additional 39626, Zograf 7, Beograd 1977, 65-72.

¹⁴ Д. Медаковић, нав. дело, 158-169.

¹⁵ Нав. дело, 113, уп. таб. I и таб. XXIV.

¹⁶ Нав. дело, таб. CV-CIX, XCIX, CX-CXIV, CXV, CXVII-CXVIII, CXXI.

¹⁷ Нав. дело, таб. CVI, XVIII.

¹⁸ Нав. дело, таб. XXI, XXIII, XXIV, XXVI-XXX, XCVI, CXXIII.

сл. 5 Празнични минеј Божидара Вуковића, Благовести, Венеција, 1538.

сл. 6 Празнични минеј Божидара Вуковића, крст са криптограмом, Венеција, 1538.

сл. 7 Служабник Божидара Вуковића и Вићенца Вуковића, застава, Венеција, 1519. и 1554.

сл. 8 Цветни триод, Христос са Симеоном Српским и Савом Српским, Мркишина црква, 1566.

Посматрано у целини, сасвим јасно се може запазити да српске књиге штампане у крајевима под Турцима следе рукописну традицију, а када је ретко изневере, онда је то стога што желе да налице на тада већ славне инкунабуле Црнојевића штампарије.

На књигама штампаним на Цетињу 1494. и 1495. опажа се у већој мери утицај западних, ренесансних узора. Везе са венецијанским штампарством биле су директне и снажне и одразиле су се, како у уметничком погледу, тако и у уметничкој опреми.¹⁹ У односу на рукописне књиге, на првим српским инкунабулама јавиле су се многе новине техничке природе: колофону је одређено место на почетку, Црнојевића грб стављен је такође на почетак књиге, кватерниони се означавају бројкама, последња реч претходне стране постаје прва реч наредне стране итд. Али, што нас посебно занима, и уметнички украс је изменио свој карактер и то у великој мери. Шест илустрација очуваних из *Цетињског октоиха 5-8 глас* иконографски одговарају источној, византијској иконографији. Шта више, избор да се Васкрсење Христово представи Силаском у ад, а не Ускрснућем из гроба²⁰ знак је да се брижљиво старало да се у православну иконографију не унесу решења туђа духу источних верских схватања. Међутим, раскошни оквири у којима су смештене ове илустрације потпуно мењају карактер средишних композиција. Представе фантастичних животиња и птица, као и нагих пута са крилима, затим грб Црнојевића који уоквирују гирланде пребогате вреже, дају ренесансни изглед графичком украсу цетињског *Октоиха осмогласника 5-8 гласа*. Тај се утисак не мења битно ни када се посматрају неке заоставе цетињске штампарије, а посебно се то односи на иницијале. Они су у квадратним или правоугаоним оквирима, некад са путима и фантастичним птицама и животињама.

Не улазећи у све појединости, сме се закључити да је графички украс књига Црнојевића штампарије, посебно *Октоиха од 5 до 8 гласа*, у превласти ренесансне декорације. Та слобода у прихватању сасвим нових стилских схватања била је могућа превасходно стога што се у православност војводе Ђурђа Црнојевића, господара Зете, није сумњало, па је штампар Макарије могао без устручавања да прихвати ренесансни графички украс негован у Венецији, а да не буде осумњичен као унијат.

Могло би се очекивати да ће српске штампарије основане у том граду - Млещима четврт столећа касније учинити корак даље у прихватању оновремених западних схватања. То се, међутим, није догодило.

Прве књиге које је објавио Божидар Вуковић у Венецији, *Службеник* из 1519. и *Псалтир са последовањем* из 1519/1520. године, имају заставице и иницијале у духу рукописне, источне традиције. Од тога одступају само две мале вињете, које су инспирисане ренесансним узорима.²¹ Оданост визан-

¹⁹ V. Jagić, *Der erste Cetinjer Kirchendruck vom Jahre 1494*, Denkschriften der. Kais. Akademie der Wissenschaft in Wien, Philosoph. - hist. Classe 43, Wien 1894, passim; Q, Stojanović, *Stare srpske štamparije*, Srpski kviževni glasnik kw. fiú, Beograd 1902, 191-196; D. Medaković, *Die venezianische Graphik des späten 15. Jahrhunderts und deren Nachhall im serbischen Buchdruck*, Südost-Forschungen XVII, 1, München 1958, 101-107; Isti, *Grafika sprskih štampanih kwiga*, 88-110.

²⁰ L. Réau, *Iconographie de l'art chrétien*, t.II *Iconographie de la bible úú, nouveau testament*, Paris 1957, 531-535.

²¹ Д. Медаковић, *Графика српских штампаних књига*, 118.

тијским обрасцима ће још више доћи до изражаја у следећим Божидаревим издањима богослужбених књига које ће бити богато украшене - у *Молитвенику* - *Зборнику* из 1536, *Октоиху осмогласнику* из 1537. и посебно по илустрацијама у чувеном *Празничном минеју* из 1538. године.²² Не само што релативно малобројне заставе и иницијали подражавају рукописну орнаменту, већ су и све илустрације, а има их тридесет три, у духу источне православне иконографије. Запажено је да су за ове илустрације узор биле критске иконе²³ посебно оне у збирци грчке цркве San Giorgio dei Greci у Венецији²⁴, у којој је Божидар Вуковић управо у време штампања *Празничног минеја* 1538. био гасталдо - управитељ.²⁵ Ако би се и појавили сасвим стидљиво неки ренесансни елементи /под као шаховско поље у Благовестима, крст од свеже обрађеног дрвета/²⁶ они су, преко критског иконописа већ били одомаћени у једном делу оновременог поствизантијског сликарства.

Божидарев син Вићенцо, који није делио очево православно верско опредељење, користио је, како се зна, породично штампарско наслеђе. У *Псалтиру* из 1546. године, поред заставе Божидара Вуковића, он уноси као новину седам доњих оквира са попрсјима светитеља у чијој позадини је једноставан пејсаж, што је у ренесансној традицији.²⁷ У *Зборнику* из 1547. године користи се тринаест илустрација чија је иконографија православна, али доњи оквири су сцене из дела Pseudo-Bonaventure *Meditationes vitae Christi*, очигледно преузети из неке необјављене књиге ове садржине.²⁸ Оне немају никакве везе са текстом уз који су штампане, али својом иконографијом сасвим јасно указују на западно, позноренесансно порекло. Када би се очекивало да ће ренесансни тип илустрације све више доћи до изражаја у књигама Вићенца Вуковића догађа се обратно: *Служабник* из 1554, *Молитвеник* из 1560, као и *Псалтир* из 1561. године понављају готово само Божидареве заставе и иницијале које опонашају рукописну орнаменту. Од фигуралних представа Вићенцо Вуковић преузима за *Молитвеник* из 1560. године неке очеве илустрације, чија је ортодоксија ван сумње, а у исти мах задржава само неколико фигуралних вињета које носе западњачка обележја.²⁹

Јаков од Камене Реке користи за свој *Зборник* 1566. највећим делом већ познате Божидареве илустрације, као и његове заставе и иницијале.³⁰

²² Нав. дело, 118-142.

²³ Д. Медаковић, *Die italo-kretische Malerei und die serbische Graphik des 16. Jahrhunderts*, Actes du XIIe Congrès international d'études byzantines, Ochride 1961, t. III, Beograd 1964, 251-255.

²⁴ С. Петковић, *Порекло илустрације у штампаним књигама Божидара Вуковића*, Зборник за ликовне уметности 12, Нови Сад 1976, 119-135.

²⁵ С. Петковић, нав. дело, 123-124; А. Сковран, *Војвода Божидар Вуковић Dionisio della Vecchia, гасталд Братства св. Ђорђа грчког у Венецији*, Зограф 7, Београд 1977, 81-83.

²⁶ Д. Медаковић, нав. дело, таб. LIII, 1; LXIII, 2.

²⁷ Нав. дело, 143, таб. LVIII-LXII.

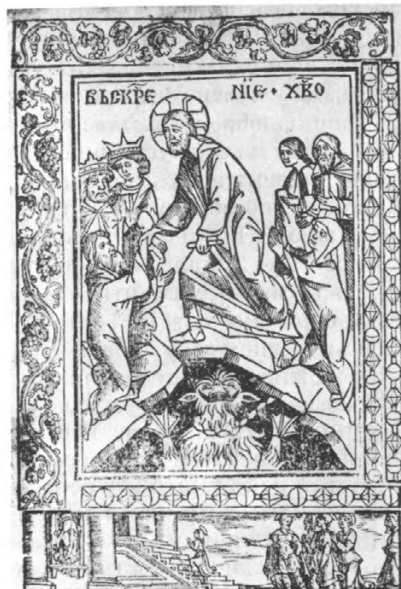
²⁸ С. Петковић, *Илустрације Meditationes vitae Christi од Псеудо-Бонавентуре у једној српској штампаној књизи XVI века*, зборник Светозара Радојчића, Београд 1969, 253-269.

²⁹ Д. Медаковић, нав. дело, 145, 211-214, таб. LXXIII, LXXV-LXXIX.

³⁰ Нав. дело 151-153, 214-215. Од тридесет и једне коришћене илустрације двадесет пет су преузете из Празничног минеја Божидара Вуковића. Само шест су изгледа нове: св. Илија, св. Јован Претеча, Васкрсење Лазарево, Цвети, Распеће и Силазак у ад. Постоји сумње да и ове илустрације потичу из штампарије Божидара Вуковића, али да их он, из неког разлога, није искористио.

сл. 9 Псалтир Виѣнца Вуковића,
 страна са три светителя,
 Венеција, 1546.

сл. 10 Зборник Виѣнца Вуковића,
 Силазак у ад, Венеција, 1547.

сл. 11 Зборник Виѣнца Вуковића,
 страна са Обрезањем Христовим,
 Венеција, 1547.

сл. 12 Зборник Виѣнца Вуковића,
 страна са Христом у
 Јерусалимском храму, Венеција,
 1547.

Чак и оно што је унето ново у графички украс овог *Зборника* остало је у потпуности у оквирима византијских иконографских и естетских схватања. Которски племић Јеролим Загуровић, настављач Јакова из Камене Реке, изузев што у прештампаном Вићенцовом *Службенику* уноси илустрације јеванђелисте Матеја који пише у свом студију, као и пророка Давида, обе западног типа,³¹ следи графички украс књига Божидара Вуковића и чува углавном традиционална схватања источног хришћанског света. Па и последње српске књиге штампане у Венецији, *Зборник* Јакова од Софије 1572, *Зборник* Рампацетија из 1597, *Псалтир* Гинамија из 1638, немају некакав изразити ренесансни украс, ако се изузму Гинамијев штампарски белег *In Deo est spes mei* и мала вињета са представом апостола Андреје.³²

С обзиром да сви венецијански штампари српских књига од Божидара Вуковића до Бартола Гинамија раде у граду на лагунама, било је лако набавити или закупити праве ренесансне књижне украсе, међу њима и илустрације. До тога је долазило доста ретко³³, јер су штампари морали да воде рачуна о неповерљивим купцима на подручју Балкана где је живео српски народ, а којима је било страно ренесансно религиозно сликарство са јаким световним утицајем. Ретко је продирао као књижни украс неки западни иконографски детаљ, као код Вићенца Вуковића или Јеролима Загуровића, али се од таквих новина одустајало, судећи по наредним књигама истих издавача или њихових настављача. Док се Божидар Вуковић држи врло доследно традиционалне иконографије на илустрацијама и по избору репертоара застава и иницијала,³⁴ не само из трговачких побуда, већ и због своје оданости православљу, његове настављаче на поштовање традиције нагоне углавном трговачки разлози.

Српски купци венецијанских књига су и до обнове Пећке патријаршије 1557. године очевидно показивали наклоност да штампане књиге на личе, чак опонашају рукописне, и стога се Божидар Вуковић од почетка до краја своје издавачке активности доследно придржавао православних традиција при одбиру илустрација, као и застава и иницијала у својим књигама. Та тежња на поштовању устаљених књижних украса, посебно илустрација, још више је дошла до изражаја по обнови Пећке патријаршије 1557. године. Организована српска црква, иако подстиче уметничку делатност, не прихвата нову технику умножавања књига, видећи у њој једну од унијат-

³¹ Д. Медаковић, нав. дело, 153-156, таб. LXXIV.

³² Нав. дело 157-158, 219-222, таб. XCV.

³³ Један од ретких примера је закупљивање 1547. од стране Вићенца Вуковића ше-снаест малих, јако издужених сцена сасвим у духу ренесансних схватања. С. Петковић, *Илустрације Meditationes vitae Christi*, 264.

³⁴ Овом закључку једино би противуречно *Зборник* Божидара Вуковића, довршен вероватно 1536, како је сматрао Д. Медаковић. У њему се у 32 кватерниону налазе две вињете са фигуралним представама које носе све западњачке одлике. Једна приказује Свету Троицу на престолу, окружене анђелима, а друга два анђела како држе Вероникин убрис. /Д. Медаковић, нав. дело, 201, таб. XXXIII, XXXIV/. Ова недоследност, чинило се, разјашњена је благодарети колегиници Катарини Мано-Зиси. Она ме је љубазно обавестила, на чему сам јој захвалан, да делимично очувани примерак *Зборника*, који је анализирао Д. Медаковић, није дело штампарије Божидара Вуковића, већ његовог сина Вићенца. У књигама које је издао Вићенцо Вуковић исте овакве вињете се појављују у *Молитвенику* из 1547. и у *Молитвенику* из 1560. /Д. Медаковић, нав. дело, 210, таб. LXX, LXXVII/.

ских замки.³⁵ За мање од једне деценије - између 1557. и 1566. - замиру све штампарије на подручју Пећке патријаршије.³⁶ Штавише, у времену до Велике сеобе 1690, па и током постојања Пећке патријаршије до 1766, ниједна штампарија више није основана ни у неком манастиру, ни у граду на територији под духовном управом српске цркве.³⁷ Та одбојност црквених предводника према штампаној књижи, па преко њих и знатнијег дела пастве,³⁸ превасходно је проистекла због туђинских, ренесансних украса, на које око могућих купаца није навикло и у чему се видео признак унијатства. Неколико књига које су Вићенцо Вуковић и Јеролим Загуровић издали у Венецији са књижним украсом сасвим одређеног западњачког типа³⁹ пољуљало је поверење верника, посебно предводника, српске цркве. Узалуд се од 1554. године Вићенцо Вуковић и његови следбеници при штампању књига углавном враћају илустрацијама и графичком украсу у духу византијске традиције, по узору на Божидарева издања.⁴⁰ Продаја се у тој мери умалила, а тиражи од ње зависни⁴¹ постали су тако ограничени, да се изгубила свака корист од

³⁵ S. Petković, *Artistic Activity and Struggle for Survival of the Serbian Church during the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, *Balkan Studies* 24, 2, Thessaloniki 1983, 624-626.

³⁶ Последња, трећа књига из штампарије манастира Милешево појавила се крајем 1557. године. После прве књиге *Посног триода*, штампане у Млечима 1561, Стефан Мариновић је објавио *Цветни триод* у Скадру крајем 1563. Последња, друга књига штампана у Мрквиној цркви издата је 1566. године. Д. Медаковић, нав. дело, 225-227, 229-231, 232.

³⁷ Једини знак интересовања врхова српске цркве за штампане књиге показао је патријарх Гаврило /1648-1654, + 1659/. Када се 5. јуна 1654. године јавио Посољском приказу у Москви, изјавио је да је донео рукописне књиге, поред осталих, један зборник Михаила Кавасиле против латинске јереси и житије и повести српских царева и патријарха са молбом да се те књиге одштапају и њему дају. С. Димитријевић, *Одношаји пећких патријараха с Русијом у XVII веку*, Глас СКА LVIII, Београд 1900, 244.

³⁸ Истина, током XVI и XVII века често се штампане књиге купују и продају и у тим пословима учествују и световна и црквена лица. Међутим, продају се превасходно књиге из штампарије Божидара Вуковића, чији је графички украс у потпуности одговарао устаљеној православној традицији. Уз то, још у XIX веку, много образованији људи нису умели да разликују штампану од рукописне књиге /Б. Радојичић, *Карактер и главни моменти из прошлости старих српских штампарија /XV-XVII века/*, Историски записи књ. VI, св. 7-9, Цетиње 1950, 255; Д. Медаковић, нав. дело, 85-86/, па је то свакако био случај и у XVI и XVII веку. Тако се врло вероватно и са штампаном књигом трговало понекад као да је рукописна.

³⁹ То се односи на *Псалтир* Вићенца Вуковића из 1546, на његов *Зборник - Молитвеник* из 1547, затим на *Службеник* Загуровића, после 1554. Д. Медаковић, нав. дело, 208-211, 218.

⁴⁰ Уп. графички украс у књигама Вићенца Вуковића, *Службенику* из 1554, *Молитвенику - Зборнику* из 1560, *Псалтиру са последовањем* из 1561. године, затим у књигама Јеролима Загуровића, *Псалтиру са последовањем* из 1561, *Требнику* из 1570. и *Октоиху* из 1570, као и графички украс у *Зборнику* Јакова из Камене Реке из 1566. Д. Медаковић, нав. дело, 211-219, таб. LXXIII-LXXV, LXXVIII-XCI. Штавише, у *Службенику* Вићенца Вуковића у застави се опет појављује Божидарев иницијал Бож. Нав. дело, таб. LXXIII.

⁴¹ У свим пописима очуваних штампаних књига дела из штампарије Божидара Вуковића далеко превазиласе бројем сва друга издања, како домаћа, тако и венецијанска. Малобројност очуваних књига из штампарија Вићенца Вуковића и Јеролима Загуровића, од којих су неке готово уникати, упућује да је и њихов тираж био мали, а не да им је судбина била ненаклоњена. Уп. П. Момировић, *Распрострањеност издања Божидара Вуковића на садашњем подручју Војводине*, зборник *Штампарска и књижевна дјелатност Божидара Вуковића Подгоричанина*, Титоград 1986, 195-210; В. Поповић, *Књиге Божидара Вуковића у Румунији*, на истом месту, 211-214.

штампарског посла. Ако се занемаре мало важна издања Рампацетија и Гинамија без правог континуитета, у Венецији петнаест година после обнове Пећке патријаршије замире српска штампана књига издавањем *Зборника* Јакова од Софије 1572. године.

Пропаст штампарија и у српским крајевима и у Венецији готово истовремено много су допринели, најпре, одбојност званичне српске цркве према новој техници умножавања књига насталој на католичком Западу, а потом и књижни украс иконографски неуобичајен или западног типа, ма колико га мало било. Свака илустрација Псеудо-Бонавентуриног списка, јеванђелистe Матеја или Вероникиног убруса, као и грбови штампара, рушили су поверење код Срба у штампану књигу и она је практично нестала са седмом, односно осмом деценијом XVI века. Била је то Пирова победа источне традиције над западњачким ренесансним духом.

Sreten Petković, Belgrade

WESTERN AND EASTERN FEATURES IN THE ILLUSTRATIONS OF SERBIAN PRINTED BOOKS OF THE 15TH-17TH CENTURIES

S y m m a r y

The earliest Serbian printed books were published in specific historical circumstances. At the end of the 15th century, in 1494 and 1495, four books were printed at Cetinje. They were commissioned by Voyvod Durdje Crnojević, who supplied the funds which enabled his printer Makarije to engage assistants from Venice. Between 1519 and 1638 several printers established in Venice published a number of liturgical books, mainly for the use of the Serbian Church. Some books were also published even under the very unfavourable circumstances (between 1519 and 1566) in places under the Turkish rule in four monasteries (Rujan, Gračanica, Mileševa and Mrkša's Church) and three towns (Goražde, Belgrade and Skadar).

The conditions under which the Serbian printing presses were founded and operated had a decisive influence on the number, character and stylistic features of their graphic ornaments.

The earliest Serbian printed books, issued from Crnojević's press, were dominated by Western, Renaissance models. The illustrations in the Cetinje Octoich, it is true, betray analogies with Eastern, Byzantine iconography, but the elaborate frames of these illustrations - with naked *putti*, birds and fantastic animals - are one in the genuine Renaissance spirit, and so are the headings and the initials in the book.

The graphic ornaments of the books printed in the Serbian regions under the Turkish domination were very modest and based on the tradition of manuscript books. The few illustrations (Mrkša's Church 1566) follow the Byzantine iconography, and the initials and headings are almost completely modelled on the manuscripts of Eastern Christendom. The rare initials (Mileševa 1557) and headings of the Renaissance type were taken over from the books issued by Crnojević's press, which were highly esteemed in Serbia.

One would have expected that the Renaissance ideas would have made a grater impact on the Serbian printing presses established in Venice because of their environment. But this was not the case. All the books published by the most important Serbian

printer in Venice, Božidar Vuković, between 1519 and 1538, followed faithfully Byzantine models. Illustrations, which were quite numerous in his *Menologion* (1538), were modelled on contemporary Cretan icons from Venetian collections, particularly from that in the church of San Giorgio dei Greci, while the initials and headings followed the tradition of the earlier Serbian manuscript books. Božidar's son Vićenco, and a follower of his, Jerolim Zagurović, incorporated some illustrations of Western origin into their books, which were published about the middle of the 16th century, but they soon gave up that practice, and the Serbian books printed in Venice continued to adhere to the predominantly Byzantine tradition of graphic decoration.

The printing of Serbian books in the territories under the Turkish domination - and virtually in Venice, too - ceased around 1570. The restoration of the Patriarchate of Peć approximately at the same time stimulated strongly other forms of artistic activities. But the official Serbian ecclesiastical organization was resolutely antagonistic to the new technique of the multiplication of books which had been developed in the Catholic West. It was also hostile to book ornaments - no matter how scarce they were - of an iconographically unusual or Western type, so that the printing of Serbian books was discontinued until the middle of the 18th century.